

ОЦІННИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОМУНІКАТИВНОГО АКТУ МОВЧАННЯ

У статті розглянуто мовчання як комунікативний акт і його місце в типологіях мовчання. Проведено порівняння оцінності мовчання в прислів'ях і сучасних англомовних творах, а також аналіз її динаміки.

Сучасні лінгвістичні дослідження характеризуються чітко вираженим антропоцентричним підходом до аналізу мовних явищ, за якого мову розглядають як засіб впливу на співрозмовника. Конкретні стратегії впливу залежать здебільшого від налаштованості партнерів по комунікації на співпрацю чи на конфлікт.

Значну увагу в роботах А. Померанц, П. Ауера й С. Уманн (див., напр., [1]) та деяких інших філологів приділено застосуванню мовних ресурсів задля встановлення й підтримання дружніх стосунків між мовцями. Водночас дедалі більше вчених (Е. Гоффман, М. Гудвін, С. Джекобс, С. Вучініч, Х. Коттгофф, К.Ф. Седов та інші) [2; 3; 4] виявляють зацікавленість у дослідженні вербальної поведінки людини в умовах конфлікту, при реалізації вербальної агресії щодо співрозмовника чи захисту від неї. Інтерес лінгвістів, психологів, соціологів, філософів до конфліктної взаємодії не випадковий, адже конфлікти супроводжують людину від народження до самої смерті. За словами Ч. Ліксона, якщо у Вашому житті немає конфліктів, перевірте, чи є у Вас пульс [5].

Конфлікт, таким чином, є видом спілкування, в основі якого лежать різні усвідомлені протиріччя між учасниками взаємодії. Природно, що лінгвістів цікавить передусім мовна складова конфліктної взаємодії. Досліджуючи мовні форми, вживані у стані конфлікту, представники "московської школи" у галузі психолінгвістики І.М. Горелов, К.Ф. Седов виокремлюють три типи мовленнєвих стратегій: інвективний, куртуазний і раціонально-евристичний. Інвективна мовленнєва стратегія передбачає розрядку в конфлікті за допомогою прямої вербальної агресії, куртуазна – через демонстрацію образи, раціонально-евристична – шляхом використання іронії. Отже, вербальну агресію, демонстрацію образи, різку іронію можна розглядати як ознаки конфліктності діалогу.

Однак, як доводять дослідження цілої низки зарубіжних авторів (К. Кнаппа, К.М. Кірра, Ч. МакХ'ю та інших, [6; 7; 8]), **мовчання** може також свідчити про конфліктність у взаємодії. Таке мовчання заміщує вербальну реакцію та протистоїть не говорінню взагалі, а передачі інформації мовленнєвим способом. Співзвучними цій думці є й погляди К.Ф. Седова, який, описуючи тактики вербальної агресії, виокремлює серед них погрозливе мовчання.

Метою запропонованого дослідження, таким чином, є з'ясування функції мовчання у процесі комунікації.

Більш детально мовчання досліджується в роботах Т. Бруно (США), Д. Керзона (Ізраїль) і К. Унрат-Шарпенак (Чехія). Так, класифікація Д. Керзона включає інтенційне й неінтенційне (чи навмисне й ненавмисне) мовчання. Останнє має суто психологічну природу й не спрямоване на партнера по комунікації. Іntenційне мовчання Д. Керзон тлумачить як відмову від співробітництва (аналізуючи при цьому лише відповіді на питання) (цит. за [9: 47]). Аналогічні види мовчання у термінології В.В. Богданова називаються комунікативно незначимим і комунікативно значимим мовчанням. Ми ж у своїх дослідженнях пропонуємо для останнього термін "прагматичне мовчання" (від грецького "прагма" – діяння, вчинок), оскільки воно являє собою сплановану невербальну комунікативну дію, у якій хоча нічого й не вимовляється, все ж присутня певна інтенція (обіцянки, заперечення, застереження, погрози, прохання і т.д.).

Для якнайповнішого вираження цієї інтенції мовець може залучати й інші невербальні засоби комунікації, перш за все, кінетичні (жести, міміку, пози, рухи тіла). Малодослідженою, а тому привабливою для вченого є взаємодія прагматичного мовчання з іншими невербальними засобами вираження інтенції в діалозі.

А які ж фактори впливають на тлумачення прагматичного мовчання? К. Кнапп, пропонуючи шукати відповідь на це запитання в приказках і прислів'ях народу, робить припущення про традиційне переважно позитивне забарвлення мовчання. Як приклад дослідник наводить англійське прислів'я "Silence is golden", японське прислів'я, яке в перекладі означає "Всіляке зло виходить з рота" [6]. Керуючись таким підходом, обираємо матеріалом дослідження прислів'я та приказки, а також сучасні англомовні художні твори з тим, щоб перевірити припущення К. Кнаппа.

Прислів'я і приказки відображають історію народу, його світогляд, характер, звичаї. Англійський філософ та історик Томас Карлейль (1795-1881) вважав, що освіта повинна починатися з прислів'їв і приказок, а закінчуватися ідеями. Цю думку поділяв і Іван Франко, який стверджував, що прислів'я і приказки "містять у коротких ядерних висловах певні моральні судження, філософські погляди, практичні правила життєвої мудрості... Проте, порівнявши відповідні прислів'я різних народів, легко приходимо до переконання, що майже всі вони є спільними для майже всіх культурних народів і не мають нічого характерного для певного народу. Якщо вони є мудрістю, то очевидно мудрістю міжнародною, космополітичною. Для значної кількості тих прислів'їв ми навіть можемо виявити спільні, книжкові джерела

(казання, уривки з стародавніх грецьких і римських письменників, середньовічні збірки і т. п.)" (цит. за [10: 4-5]).

Поділяючи погляди І. Франка, спробуємо дослідити ставлення до мовчання в прислів'ях і приказках давніх римлян, які (разом зі сталими виразами давніх греків) є найдавнішими, письмово зафіксованими в Європі. Через виняткову роль латинської мови в розвитку європейської культури в середні віки, в епоху Відродження та в пізніші часи латинські прислів'я і приказки активно проникали в західноєвропейські мови. Запозичення прислів'їв і приказок давніх римлян відбувалося книжним шляхом, оскільки в 476 р. н.е., після розпаду Римської імперії, римська держава разом зі своєю мовою перестала існувати.

Опрацювавши понад 1800 найпоширеніших прислів'їв давньоримського й латиномовного походження, ми зафіксували 17 одиниць, які висвітлюють мовчання в позитивному ракурсі. Серед них:

- прислів'я, в яких багатослівність асоціюється з дурістю і протиставляється мовчанням як чесноті: *ex verbis fatuus, pulsus cognoscitur olla* (дурня пізнають по словах, а горщик – по удару); *stultus stulta loquitur* (дурний дурне говорить); *ex lingua stulta veniunt incommode multa* (з дурного язика походить не одна біда, – пор.: *язик мій – ворог мій*); *garrulus esse cavet qui garrit, ineptus habetur* (остерігайся бути балакучим! хто ляпає язиком, вважається дурнем); *melius est prudenter tacere, quam inaniter loqui* (краще розумно мовчати, ніж нерозумно говорити); *si tacuisses, philosophus mansisses!* (якби ти змовчав, то тебе вважали б філософом); *taciturnitas stulto homini pro sapientia est* (для дурної людини мовчазність заміняє мудрість);
- прислів'я, в яких слова трактуються як причина клопотів, а мовчання – як запорука спокою: *vincula da linguae vel tibi vincla dabit* (зв'яжи язик, бо він тебе зв'яже, – пор.: *тримай язик за зубами*); *nulli tacuisse nocet, nocet esse locutum* (нікому не шкодить те, що хтось промовчав, а шкодить, що сказав); *saepius locutum, nunquam tacuisse poenitet* (частіше доводиться шкодувати за тим, що говорив, ніколи – за тим, що промовчав); *si cupias pacem, linguam compesce loquacem* (якщо хочеш спокій мати, вмій язика за зубами тримати);
- прислів'я про природність і користь мовчання: *os unum natura duas formavit et aures, ut plus audiret quam loqueretur* (природа дала один рот і два вуха, щоб більше слухати, ніж говорити); *res est magna tacere!* (велика справа – мовчання! Пор.: *мовчання – золото*); *tacere est optimum et pro viribus sapere* (найкраще – мовчати і бути мудрим в міру сил); *silentium est domitor iracundiae* (мовчання – приборкувач гніву); *silendo nemo peccat* (ніхто не грішить мовчанням, – пор.: *у закритий рот муха не влізе*); *audi multa, loquere pauca* (слухай багато, говори мало).

Прислів'їв, які тлумачать мовчання як негативне явище і протиставляють його говорінню як більш бажаній дії, нами зафіксовано лише два:

demissos animo ac tacitos vitare memento: qua flumen placidum est, illic latet altior unda (уникай похмурих і мовчазних людей: де тиха річка, там ховається глибіння, – пор.: *у тихому болоті чорти водяться*; *тиха вода греблю рве*); *comes facundus in via pro vehiculo est* (балакучий супутник у дорозі замінює віз, – пор.: *моді дороза спішна, коли розмова потішна*).

Отже, результати дослідження паремістичного фонду давніх римлян дозволяють зробити висновок про здебільшого позитивну оцінку мовчання як комунікативної дії в європейських культурах. Однак чи залишається це традиційне уявлення незмінним у процесі розвитку людської цивілізації? Для сучасної англійської мови типовими є словосполучення *an uneasy silence, a strange silence, a threatening silence, an awkward silence, an eerie silence, a leaden silence*, чого не можна сказати про одиниці типу *an exuberant silence, a happy silence* і т.п.

Розглянемо, який образ створює за допомогою залучення опису мовчання сучасна американська письменниця Шерон Солвітц у своєму оповіданні "The Country of Herself" [11: 13-51]. В оповіданні йдеться про молоду жінку з єврейської родини, яка разом з чоловіком і новонародженим сином приїздить зі США до Іраку. Перші ж рядки твору переносять нас в атмосферу нетерпимості й неприхованої агресії: "*The sidewalk is wide enough for four to walk abreast but the man passes so close his arm brushes her arm. ...The sensation lingers on the back of her arm like a bug bite. She says to her husband, 'Win, I am hating this place.'*" Це враження підсилюється в описі міста: "*The air over the street is hot and damp, too thick to breathe let alone talk through*", – тут, у Багдаді, звичні для Двори речі стають недосяжними. Тут їй не слід говорити, не слід оголювати руки, не слід торкатися тіла: "*In Baghdad your skin isn't yours, she feels, but the property of the insects and men about town who desire it. Wear long sleeves. Do not scratch no matter how bad the itch. Breathe lightly.*" Підтвердження думки про сприйняття мовчання як обмеження особистої свободи знаходимо в іншому фрагменті оповідання, де героїня, всупереч заборонам, піднімається на вершину мусульманської святині: "*She yells down from the top of the ziggurat, not expecting any response, just to hear her own strong voice.*" І в цьому вчинку Двори, і бажанні почути власний голос відчувається рішучий протест і радість від подолання "мертвої" тиші. Сприйняття "неговоріння" як неволі та протиставлення його будь-яким знайомим звукам, які звучать для героїні оповідання як музика, доводить і наступний рядок цього уривка: "*A dog is barking in the distance, a familiar, almost friendly sound.*"

В іншому контексті, під час бесіди головної героїні з випадковим знайомим, мовчання (або відсутність вербально вираженої реакції) виражає незгоду з реплікою співрозмовника: "*A consecrated spot ...holds much*

meaning in your religion.' 'What is my religion?' He whispers, 'You are one-half Jewish.' She laughs harshly, clutching the remains of her secret of being a hundred percent Jewish, grandparents on both sides."

Коли на одній із вулиць міста Двору з сином на руках і в супроводі чоловіка починає оточувати юрба іракських чоловіків, Уїн (чоловік Двори) каже їй продовжувати йти в напрямку квартири та кладе їй на плечі руку, ніби беручи її під свій захист: "*She is not scared; she's looking for the words to shoo these people away. The words refuse to assemble, though; maybe she is nervous, a little.*" Неспроможність Двори добрати слова свідчить про безпорадність, що доводить і її знервованість. Схожого забарвлення, сповненого відчуття спустошеності й безпорадності, набуває фінальний епізод оповідання. Двора трагічно загинула, і ми бачимо її батьків, які приїждять відвідати Уїна з сином: "*Next week when her parents visit (they come every Sunday, her father silent beyond weeping, her mother tremulous with presents for Isaac, carrier of the blood, the first grandchild and the last) he will talk to them about Dvora. Because he didn't know her as he might have.*"

Нарешті, думка про безсилля людини в сучасному світі звучить фінальним акордом наприкінці оповідання, коли Уїн шепоче синові "... *that he's brilliant, blessed, chosen to save the world from the beasts and idiots who are ripping it apart. And hope he'll find his way past schizophrenia to a place where there is no contradiction.*" Назву твору "The Country of Herself" також можна розглядати як символ того ідеального світу, без протиріч і безглуздя, який, можливо, вдасться знайти крихітному Айку.

Таким чином, аналіз інтерпретації мовчання в оповіданні сучасної американської письменниці Шерон Солвітц свідчить про те, що в сучасному суспільстві домінує негативна оцінка мовчання як комунікативної дії.

Цей висновок цілком співзвучний результатам соціально-психологічних досліджень, отриманим такими вченими, як Стріт, Брейді, Путман, про те, що комунікантів, які часто застосовують мовчання, партнери по комунікації зазвичай сприймають негативно (цит. за [6]). Дослідження інших учених (напр., Фельдштайн, Альберті, Бен Дебба, цит. за [6]) дозволяють поширити такі висновки й на сферу самооцінки: люди, які говорять більше і швидше, довгими репліками з короткими паузами, схильні вважати себе здатними до співпраці, товариськими, компетентними, відкритими. На відміну від них, особи, чиї репліки часто коротші, а паузи довші, сприймають себе як людей негнучких, менш компетентних, стриманих, сором'язливих, не схильних до співпраці.

Пояснити динаміку оцінки мовчання від традиційно позитивної (в прислів'ях давньоримського й латиномовного походження) до негативної (в художніх творах, а також у щоденному спілкуванні, дослідженому психологами) можна через описану Сколоном (цит. за [6]) генеративну метафору, яку застосовують до вивчення процесу спілкування. У сучасному індустріалізованому суспільстві людина дедалі більше асоціюється зі здатною до пізнання (когнітивною) й взаємодії (інтерактивною) машиною, для якої, як і для будь-якої машини, безперервний потік мовлення (чи інформації, представленої письмово) характеризує природний стан, безперервну роботу, а мовчання означає проблему чи поломку.

Однак слід зазначити, що мовчання є культурно зумовленою формою поведінки і тому може бути різною мірою поширеним у різних культурах. Його неадекватне тлумачення може стати причиною міжкультурних непорозумінь. Це особливо стосується виду мовчання, який Т. Бруно називає соціо-культурним, яке супроводжується певними культурними конвенціями (релігійними ритуалами, ситуаціями соціально-ієрархічної нерівності, тощо), а К. Унрат-Шарпенак – монастичним мовчанням, тобто релігійно мотивованою чи зумовленою нормами мовленнєвої культури табуїзацією спілкування [9: 47-48].

Крім того, культурно зумовленою формою поведінки є "некомунікативне" мовчання, а саме паузи у межах мовленнєвого ходу (in-turn-pauses) і між мовленнєвими ходами (pauses between turns). У психолінгвістичній літературі паузи у межах мовленнєвого ходу зазвичай розглядають як вагання, тобто переривання мовцем потоку мовлення для планування наступної частини висловлювання. Через таку функцію їх ще називають когнітивними паузами (Goldman-Eiseler, цит. за [6]). Тривалість і частотність таких пауз залежить, по-перше, від складності комунікативного наміру мовця, а по-друге, від особливостей (просодичної структури) певної мови. Міжкультурні непорозуміння викликає той факт, що так звані когнітивні паузи (через свою тривалість) можуть бути сприйняті співрозмовником як паузи між мовленнєвими ходами. К. Кнапп називає подібні збої у процесі спілкування соціо-прагматичними невдачами (socio-pragmatic failures) [6].

При взаємодії культур можуть виникати ненавмисні збої у процесі комунікації і навіть конфлікти, спричинені відмінностями вербальних і невербальних кодів у носіїв різних культур. Такі непорозуміння пов'язані з порушенням основної умови успішного спілкування: комуніканти мають однаково розуміти повідомлення (і вербальне, і невербальне). У зв'язку з цим перспективу дослідження вбачаємо в аналізі мовчання в міжкультурній комунікації. Важливість міжкультурного порозуміння неможливо переоцінити на сучасному етапі розвитку людства. Це доводить і думка американського культуролога С. Хантингтона, директора Інституту стратегічних досліджень у Гарварді, висловлена ним нещодавно у праці "Наступаючі зіткнення цивілізацій, або Захід проти решти": "Світова політика вступає зараз у нову фазу, головним джерелом конфліктів у якій будуть не ідеологічні, не економічні, а культурні розбіжності" (цит. за [12: 118]).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Pomerantz, A. & Fehr, B.J. Conversation Analysis: An Approach to the Study of Social Action as Sense Making Practices // Discourse as Social Interaction. – London: Sage Publications, 1997. – P. 64-91.

2. Jacobs, S. & Jackson, S. Argument as a natural category: The routine grounds for arguing in conversation // *Western Journal of Speech Communication*. – 1981. – № 45. – P. 118-132.
3. Vuchinich, S. Sequencing of terminations in family disputes // *Conflict talk: Sociolinguistic investigations of arguments in conversations*. – Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1990. – P. 118-138.
4. Kothoff, H. Disagreement and concession in disputes: On the context sensitivity of preference structures // *Language in Society*. – 1993. – № 22. – P. 193-216.
5. Ликсон Ч. Конфликт. Семь шагов к миру. – СПб.: Питер, 1997. – 148 с.
6. Knapp K. Metaphorical and Interactional Uses of Silence // *Intercultural Communication*. — 1999. — №3.
7. Kirra K.M. Finns in interaction with non-finns: problematic phenomena perceived as critical incidents // *Intercultural Communication*. — 2000. — №3.
8. McHugh Ch. Reaction Profiles by Americans, Chinese, Japanese, Thai, and Vietnamese on 'Skeletons in the Family Closet' Topics // *Intercultural Communication*. — 1999. — №1.
9. Безуглая Л.Р. Значимое молчание в системе прагматической импликации // *Вісник ХНУ*. – 2004. – № 636. – С. 47-49.
10. Цимбалюк Ю.В. Латинські прислів'я і приказки. – К.: Вища школа, 1990. – 436 с.
11. Solwitz Sh. Blood and Milk. – Louisville, Kentucky: Sarabande Books, 1997. – 236 p.
12. Науменко А.М. Мова і діалог культур // *Вісник ХНУ*. – 2004. – № 635. – С. 118-122.

Матеріал надійшов до редакції 17.04.2006 р.

Рудик И.Н. Оценочный потенциал коммуникативного акта молчания.

В статье рассматривается молчание как коммуникативный акт и его место в типологиях молчания. Проводится сравнение оценочности молчания в пословицах и современных англоязычных произведениях, а также анализ её динамики.

Rudyk I.M. Evaluative potential of the communicative act of silence.

The paper deals with silence as a communicative act and its position in classifications of silence. It also suggests a comparative study of evaluations of silence in proverbs and modern English fiction with an insight into their dynamics